

УДК 81'373.232.1=161.2(477.6)

DOI: <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2018.25.141314>

Ю. Б. Бабій,

канд. філол. наук, доц.,

*Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
доцент кафедри загальної та прикладної лінгвістики*

СТРУКТУРНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ІМЕН-ЗАПОЗИЧЕНЬ В ОСНОВАХ УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ

Статтю присвячено дослідженню основних тенденцій у формуванні української прізвищевої системи, зокрема, ролі імен-запозичень у структурі сучасних антропонімів; пояснено причини процесу міжмовної взаємодії та їх вплив на розвиток українського антропонімікону. Фактичним матеріалом дослідження слугували відіменні прізвища Середньої Наддніпрянщини.

Ключові слова: прізвище, антропонімікон, особове ім'я, запозичення, іншомовна етимологія, Середня Наддніпрянщина.

Контакти між різними народами світу в усі історичні періоди спричиняють взаємодію їхніх мов. Різнобічні контакти української мови з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами відобразилися в системі її лексичного складу та антропонімії зокрема. Прізвища іншомовного походження неодноразово ставали предметом зацікавлень науковців, які розглядали такі оніми в різних аспектах. Так, структурні особливості іншомовних прізвищ розкриваються у роботах Г. Є. Бучко, М. Косничану; семантична характеристика прізвищ різних етнічних регіонів подається в дослідженнях М. А. Баскакова, Е. Григорян, І. М. Железняк, В. Сталтмане; проблеми походження, правопису та наголошування іншомовних елементів в українській, російській, білоруській, литовській антропонімії аналізуються М. В. Бірилом, В. А. Никоновим, М. А. Хегаєм.

Мета статті – відобразити основні тенденції у формування української прізвищевої системи шляхом запозичення в основи прізвищ іншомовних елементів, зокрема імен-запозичень. Аналіз фактичного матеріалу здійснюється на прикладі середньонаддніпрянського антропонімікону.

Виняткове значення прізвищевої системи Середньої Наддніпрянщини на сьогодні дає змогу визначати загальноукраїнські тенденції становлення сучасного антропонімікону, адже саме тут формувалося коріння української мови, а пізніше діалекти саме цього регіону заклали основу української літературної мови. Специфіка

предмета дослідження визначає методи його опрацювання. Провідними методами є описовий та зіставний, що застосовуються при синхронному дослідженні прізвищ певного періоду. За допомогою методу кількісного аналізу встановлено склад і продуктивність різноманітних груп імен-запозичень. Для з'ясування словотвірної-семантичної специфіки прізвищ використано методи семантичного та структурного аналізу, що базуються на прийомах інвентаризації та систематизації відповідних мовних одиниць.

Серед загалу відіменних прізвищ середньонаддніпряньського антропонімікону виокремлюємо 391 прізвище (4,8 % від загальної кількості), основи яких зберігають чоловічі (4,3 %) та жіночі (0,5 %) імена-запозичення. У їх складі запозичення тюркського (1,9 %), єврейського (1,8 %), німецького (0,9 %), польського (0,3 %), російського (0,1 %), молдавського (0,04 %), угорського (0,04 %), болгарського (0,04 %), скандинавського (0,01 %), французького (0,01 %) походження з коренями імен та прізвищ. Таке розмаїття запозичень у прізвищевій системі досліджуваного регіону свідчить про тісні лінгвістичні контакти території Середньої Наддніпрянщини під час становлення прізвищевої системи.

Прізвища тюркського походження

Кількість прізвищ із коренями особових імен тюркського походження на території Середньої Наддніпрянщини становить 156 одиниць (1,9 % від загальної кількості). Проникненню тюркізмів на територію України сприяли різні зовнішні фактори: історичні контакти тюркських народів з українським, успадкуванням цих запозичень через шлюбні стосунки, а головне – завдяки онімізації засвоєних українською мовою тюркських апелятивів. Історично до складу тюркізмів входять власне тюркські (турецькі), арабські та арамейські запозичення. Основи середньонаддніпряньських прізвищ переважно представляють традиційні арабомусульманські імена, серед яких останні відігравали в цьому процесі таку ж роль, як і християнські імена. Помітною особливістю тюркізмів є те, що основи прізвищ саме з такими коренями, абсолютно не презентують жіночі імена, що пояснюється обмеженою роллю жінки в суспільстві країн Сходу. Чоловічі турецькі імена збережені основами наступних прізвищ: *Аба'сов (1)* < Абас – що з в турецькій мові позначає «сміливий» [6, т. I, с. 36]; *Багі'рова (1)* < Багір – Вагір – «гордий» [10, с. 43]; *Берла'й (1)* < Берлю, що в турецькій мові позначає «вовк» [6, т. I, с. 121]; *Кабайло (6)* < Кабай – «грубий, великий» [6, т. II, с. 91]; *Карака'й (1)* < Каракай – «неспокійний, метушливий» [10, с. 191]; *Рахматов (2)* < Рахмат (Рахман) – «милосердний» [6, т. III, с. 95]; *Шереме'т (10)* < Шеремет – «людина лєвої хоробрості» [10, с. 366].

Арабські імена та прізвища у коренях мають 14 прізвищ досліджуваного регіону: *Аре'ф'єва (1)* < Аре'фій – що позначає «орач» [6, т. I, с. 54]; *Хаме'дова (1)* < Хаме'д, яким в давнину називали люблячого друга [6, т. III, с. 245], а також *Абдулазі'дов (2)* < Абдула – від араб. «Бог» [6, т. I, с. 32]; *Чамурлі'єв (7)* < Чамурлій – від араб. «світло» [6, т. III, с. 207]; *Шаліма'нов (14)* < Шаліма'н – від араб. «Всевишній» [6, т. III, с. 298].

Через арамейське посередництво виникли 8 прізвищ: *Уразме'тов (4)* < Уразме'т, що значить «ввічливий» [6, т. III, с. 102]; *Фариню'к (1)* < Фарин – «рідкісний, винятковий» [6, т. III, с. 146]. Точаться дискусії науковців щодо походження імені Сава < sabha – «старий дід»), яке мотивує середньонаддніпрянські прізвища: *Са'він (6)*, *Са'вченко (53)*, *Савчу'к (13)*. Е. В. Севортян розглядає це ім'я як скорочений варіант імені Саватій (< sabbatha – «який народився у суботу» [6, с. 72]) давньоєврейського походження. Виходячи із того, що в арамейській мові співзвучний апелятив sabhalis має значення «бездіяльний», ми схильні вважати утворені прізвища арамейського походження.

Прізвища єврейського походження

Серед відіменних прізвищ сучасної Середньої Наддніпрянщини виокремлюється значна за обсягом (152 утворення, 1,8 % від загального фактичного матеріалу) група прізвищ з коренями єврейського походження. Єврейське населення становило й становить значну кількість населення України, що пояснюється історичними факторами заселення української території: послаблення панівного становища багатих євреїв примушувало їх залишати єврейські кагали, що іноді супроводжувалося переходом у православну віру. У зв'язку із цим більшість імен, що надавалися новонародженим євреям, були прийняті грецькою православною церквою, а згодом поширювалися серед слов'ян при хрещенні (*Наза'ренко (51)* < Назар; *Нау'менко (27)* < Наум). Імена та прізвища в основах прізвищ регіону настільки тісно вкоренилися у склад української антропонімії, що давно не сприймаються у побуті як запозичення, хоч пройшли шлях адаптування до українських мовних традицій і кваліфікуються як імена церковно-християнського календаря (*Акімов (12)* < Акім; *Фоме'нко (7)* < Фома).

Значна ж кількість біблейських імен єврейського походження не увійшла до християнської традиції, тому й прізвища такого типу сприймаються як власне-запозичені.

Єврейські чоловічі імена збережено у прізвищах: *Абаку'мов (2)* < Абакум, яке походить від імені біблійного пророка [7, с. 31]; *Гура (2)*, *Гурін (3)* < Гурій – «левеня» [9, с. 97]; *Іса'ков (2)* < Ісак – «він засміється» [7, с. 58]; *Самсо'ненко (7)* < Самсон – «сонячний» [7, с. 84]; *Яков'лев (2)* < Яків – «п'ята» (за біблійною легендою Яків, близнюк, схопив свого первородного брата Ісава за п'яту, щоб не відстати від нього) [7, с. 98].

Однією з характерних особливостей єврейської антропонімії є існування багатьох прізвищ, що походять від матронімів. В основах прізвищ сучасної Середньої Наддніпрянщини також фіксуються єврейські жіночі імена (0,2 %), що пояснюється значимістю матері у вихованні дітей за єврейськими законами: *А'за (2)*, *А'zza (3)* < Аза < azza – «сильний» [7, с. 103]; *Єве'нко (4)* < Єва < чауа – «жива» [7, с. 120]; *Реве'ка (4)* < Ребекка [7, с. 162]; *Са'ров (3)* < Сара < sara – «знатна княгиня» [7, с. 158].

Прізвища німецького походження

З німецьким іменником пов'язані 78 (0,9 % від загальної кількості фактичного матеріалу) прізвищ досліджуваного регіону. Активне проникнення німецьких прізвищ на українські землі спричинено суспільно-політичними та економічними умовами

розвитку двох країн. Створення німецьких колоній, колонізація деяких українських земель (Галичини й Буковини), торгівельні зв'язки українських та німецьких промисловців сприяли появі германізмів в українській антропонімії.

Чоловічі імена збережено 77 прізвищами досліджуваного регіону, які значно превалюють над жіночими іменами в основах прізвищ німецького походження (лише 2 прізвища), що продовжує мовну традицію у називанні за батьком. Незважаючи на фонетичну схожість германізмів з деякими єврейськими іменами (така спорідненість спричинена належністю двох мов до германської групи індоєвропейської мовної сім'ї), вони чітко простежуються у прізвищевій системі СНД: *А'йснер* (2) < від нім. *Eichne* – «дуб», «тис» [10, с. 36]; *Ва'йс* (2) < від нім. *Weiser* – «мудрець, учитель» [10, с. 105]; *Ка'рленко* (6) < Карл, що в давнину використовувалось по відношенню до тямущого чоловіка [7, с. 59]; *Франчук* (6), *Франке'вич* (2) < Франк – «вільний» [7, с. 95].

Небагатий жіночий репертуар представлено прізвищем *Ма'гда* (2) < Магда < Магдалина [7, с. 156].

Прізвища польського походження

Польські імен збережено 26 прізвищами (0,3 %) досліджуваного регіону, в основах яких наявні лише чоловічі іменування. Зрозуміло, що більша частина цих прізвищ виникла із прізвищ на основі полонізмів – невід'ємної частини повсякденного життя українців. Історичними чинниками, що зумовили їх появу, були перебування українських земель під владою Литви та Польщі з середини XIV ст. до першої половини XVII ст., вкорінення польських традицій в українську культуру тощо. Більшість цих імен зазнала фонетичної й морфологічної адаптації, хоч їх основи продовжують нагадувати про іншомовне походження. Наступні прізвища в основах репрезентують імена польського походження: *Во'йцех* (5), *Войцехо'вич* (4), *Войтю'к* (4) < Войцех < Войтех [10, с. 27]; *Клю'с* (3) < Клюс – від пол. *Klus* – «груда гончарної глини» [10, с. 269]; *Кшано'вський* (9) < Кшан, що позначає «вогненний, рудий» [10, с. 62]; *Янке'вич* (9) < Ян. Р. І. Остах ідентифікує ім'я *Ян* видозміненим фонетично та морфологічно варіантом імені Іван [4, с. 157]. У словнику Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської цей варіант імені фіксується як запозичений з польської мови, але як альтернатива до імені Іван [7, с. 98]. Оскільки словник польських імен ідентифікує ім'я Ян та його варіанти Яник, Ячик як власне польські [10], кваліфікуємо прізвища, співвідносні з ними, запозиченими.

Цікавим видається походження середньонадніпрянського прізвища **Колотій* (8). О. М. Трубачов слушно вважає його власною назвою польського походження, що походить від польського шляхетського прізвища Коллонтай – видатного польського просвітителя Гуго Коллонтая (1750 – 1812 р.), який за свідченням біографів, походив з «литовської родини», що після взяття царем Михайлом Олексійовичем Смоленська у 1654 р. переселилася зі Смоленщини на Волинь [2, с. 43]. На думку С. Роспонта, зазначене польське прізвище утворене від дієслова «стукати, калатати, колотити», але втративши свою первісну апелятивну ознаку, частіше використовується у ролі власної назви [2, с. 43]. Тому середньонадніпрянське

прізвище *Коло'тій* (8) логічно вважати утворенням подвійної семантичної мотивації, що можна уналежнити до відапелятивних, або відіменних утворень, враховуючи мотив номінації.

Прізвище **Блажко'* (4) утворено від полонізму Блажен, Блаж, що у польській мові виконує роль імені і означає «божий, щасливий» [10, с. 27].

Прізвища російського походження

Прізвищева система регіону фіксує 9 (0,1 % від загальної кількості фактичного матеріалу) прізвищ російського походження, що ілюструють російськомовний вплив на становлення антропосистеми зазначеної території, закріпленій історично. Так, у часи кріпаччини російські селяни великою кількістю втікали від поміщиків на українські землі, метрики й особові документи виписувалися російською мовою, нехтування українськими традиціями призводило до абсолютної русифікації процесу ідентифікації особи (чи то стосувалося імені новонародженого, чи пізнішого прізвиська). Російська антропонімна спадщина зберігає традицію у переважному називанні дитини за батьком, наслідком чого є відсутність російського жіночого іменника в основах українських прізвищ.

Середньонадніпрянські прізвища **Лала'к* (16), **Лале'нко* (7) є русифікованими формами, похідними від імені Лала [1, с. 63]. Антропонім Лала І. В. Єфименко розглядає як особове ім'я, що є зменшувальною формою від застарілого російського імені Фалалей. Проте це слово збереглося в російських говірках і в іншому значенні – 1) «пуста розмова», 2) «балакун». То ж такий апелятив міг вживатися стосовно до балакучої людини [1, с. 63].

Російська мовна традиція неоднозначно трактує походження прізвища *Литвин*. Так, А. М. Селищев вважає його утворенням відіменного походження, спираючись на семантику основи-лексеми – особове ім'я, що означає «вільний» [10, с. 96]. Увиразнюючи першочерговий мотив номінації, схильні вважати середньонадніпрянські прізвища *Литви'н* (61), *Литвине'нко* (73), *Литвине'ць* (1), *Литви'нов* (9) відапелятивними утвореннями, що походять від деривата литвин, який у XVII – XVIII ст. міг позначати людину з Литви (заст. литовці) [3, т. II, с. 79], не виключаючи можливість застосування основи Литвин у ролі особового імені.

Під час дослідження відіменної семантики сучасної Середньої Наддніпрянщини було виявлено й інші види запозичень. Скандинавські імена збережено у прізвищах: *Глі'бов* (2) < Гліб – «нащадок Бога» [7, с. 46], *Оліге'р* (1) < Олег – «святий, священний» [7, с. 74]. Однією з характерних особливостей молдавських прізвищ є наявність постпозитивного артикля -L. Молдавські імена збережено в таких прізвищах: *Бирзу'л* (9), *Бирзу'м* (7) < Бирзул [3, с. 38]; *Віо'ріка* (1) < Віоріка [10, с. 93]; *Раку'л* (3) < Ракул [3, с. 94]. З румунським іменником пов'язані прізвища: *Ангелу'ца* (3) < *Ангелуца* [3, с. 188]; *Іо'нов* (2) < Іон [3, с. 67]; **Діда* (1) < Дидо (Кандид) [3, с. 195]; *Джула'й* (1) < Джула (< Юлій) [3, с. 67]; *Фокт* (2) < Фокта < Фокша [3, с. 68]; *Ше'ндрик* (4), *Ше'ндриков* (4) < Шендре (< Александр) [3, с. 68], *Штефан* (28) < Штефан [10, с. 634]. Болгарські імена збережено у прізвищах: *Стояне'нко* (4), *Стояно'вська* (10) < Стоян – «захисне ім'я, яке надається новонародженому, щоб вижити, вистояти» [10, с. 83]. Через угорське

посередництво виникли прізвища: *Бартуш* (3) < Бартош [10, с. 50]; *Тю'кіна* (1) < Тюк – «курка» [10, с. 563]; *Шандро'* (1) < Шандор [10, с. 617]. Сербське чоловіче ім'я *Вега* збережено в основі українського прізвища *Бех* (4) [10, с. 61].

Жіночий іменник збережений в основах французького походження: *Бе'тін* (4) < Бета – що у французькій мові позначає «щаслива» [7, с. 107].

Серед імен іншомовної етимології найпопулярнішою виступає лексема Сава, від якої утворюється 5 середньонадніпрянських прізвищ (*Савін* (3), *Савенко* (7), *Савчук* (3)), а також імена Карл (5), Франц (5).

Серед незначної кількості прізвищ, утворених від жіночих імен, рівнозначною активністю відзначаються імена Аза, Бета, Сара, від яких походить по два прізвища у регіоні.

За винятком акцентуаційного варіанту *Ка'рленко* (6) – *Карле'нко* (6), явище варіантності не спостерігається серед прізвищ із коренями запозичених імен. Радше за все, у даному випадку варіативності посприяв власне український формант *-енк-о* у складі прізвищ, що зумовив абсолютну адаптацію імені Карл на українському ґрунті.

Отже, прізвища, в основах яких збережені імена-запозичення (4,8 %), свідчать про багатогранні міжмовні контакти досліджуваної території. Становлячи важливий пласт антропонімікону будь-якої мови, систематичне наукове вивчення особливостей прізвищ дозволить виявити на семантичному і структурному рівнях їх ізоморфні та аломорфні риси, що пов'язані з особливостями еволюції та внутрішньої організації української мови.

Література

1. *Єфименко І. В.* Антропонімічні етюди. 5. Лаленко / І. В. Єфименко // Культура слова. – Вип. 55 – 56. – К., 2000. – С. 62-67.
2. *Медвідь-Пахомова С. М.* Еволюція атропонімічних формул у слов'янських мовах [монографія] / С. М. Медвідь-Пахомова. – Ужгород, 1993. – 246 с.
3. Новий тлумачний словник української мови: В 3 т / Укл. В. Яременко, О. Сліпущко. – К. : Аконіт, 2004.
4. *Осташ Р. І.* Власні особові імена у функції прізвищевих назв / Р. І. Осташ // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 155-163.
5. *Роспонд С.* Структура и классификация восточнославянских антропонимов / С. Роспонд // Вопросы языкознания. – 1985. – № 3. – С. 3-21.
6. *Севортян Э. В.* Этимологический словарь тюркских языков / Э. В. Севортян. – М. : Наука, 1974, 1990. – Т. 1-3.
7. *Скрипник Л. Г.* Власні імена людей / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – К. : Наук. думка, 1986. – 310 с.
8. *Словарь иностранных слов.* – 16-е изд., испр. / Под ред. С. А. Кузнецова. – М. : Русский язык, 1998. – 624 с.
9. *Трійняк І. І.* Словник українських імен / І. І. Трійняк. – К. : Довіра, 2005. – 509 с.

10. Чучка П. П. Прізвища Закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 703 с.

References

1. Yefymenko, I. V. (2000), *Anthroponymic sketches. 5. Lalenko* [Antroponimichni etiudy. 5. Lalenko o, *Kultura slova*], Kyiv, No. 55 – 56, pp. 62-67.
2. Medvid-Pakhomova, S. M. (1993), *Evolution of atonopolymic formulas in Slavic languages* [Evoliutsiia atroponimnykh formul u slovianskykh movakh: monohrafiia], Knyga, Uzhhorod, 246 p.
3. Yaremenko, V., Slipushko, O. (2004), *New Explanatory Dictionary of the Ukrainian language* [Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy u 3 t], Akonit, Kyiv, p. 345.
4. Ostash, R. I. (1991), *Own personal names in the function of surname names* [Vlasni osobovi imena u funktsii prizvyshchevykh nazv, *Zbirnyk naukovykh prats': Ukrainska leksyka v istorychnomu ta arealnomu aspektakh*], Nauk. dumka, Kyiv, pp. 155-163.
5. Rospond, S. (1985), *Structure and classification of East Slavic anthroponyms* [Struktura y klasyfikatsiia vostochnoslavianskykh anthroponymov, *Voprosy yazykoznavnyia*], Kyiv, No.3, pp. 3-21.
6. Sevortian, E. V. (1974 – 1990), *Etymological dictionary of Turkic languages*, [Etymologicheskyy slovar tiurkskykh yazukov: slovnyk u 3 t], Moskva, Nauka, Vol. 1, 318 p.; Vol. 2, 368 p., Vol. 3, 342 p.
7. Skrypnyk, L. H., Dziatkivska, N. P. (1986), *Own names of people* [Vlasni imena liudei, *dictionary*], Nauk. Dumka, Kyiv, p. 310.
8. *Dictionary of foreign words*, (1998) [Slovar ynostrannykh slov za zahal. red. S. A. Kuznetsova], Russkyi yazyk, Moskva, p. 624.
9. Triiniak, I. I. (2005), *Dictionary of Ukrainian names* [Slovnyk ukrainskykh imen: slovnyk], Dovira, Kyiv, p. 509.
10. Chuchka, P. P. (2005), *Surnames of Transcarpathian Ukrainians: Historical-etymological dictionary* [Prizvyshcha Zakarpatskykh ukraintsiv: Istoryko-etymologichnyi slovnyk], Svit, Lviv, p. 703.

Ю. Б. Бабий,

*Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомлинского,
кафедра общей и прикладной лингвистики*

СТРУКТУРНАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИМЕН-ЗАИМСТВОВАНИЙ В ОСНОВЕ УКРАИНСКИХ ФАМИЛИЙ

Статья посвящена исследованию основных тенденций в формировании украинской фамильной системы, в частности, роли имен-заимствований в структуре современных антропонимов; объяснены причины процесса межъязыкового взаимодействия и их влияние на развитие украинского антропонимикона. Фактическим материалом исследования послужили отименные фамилии Среднего Приднестровья.

Ключевые слова: фамилия, антропонимикон, личное имя, заимствования, иноязычная этимология, Среднее Приднепровье.

Y. B. Babii,

*Mykolaiv National V. O. Sukhomlynsky University,
Department of General and Applied Linguistics*

STRUCTURAL EFFICIENCY OF NAMES-BORROWINGS BASED ON UKRAINIAN SURNAMES

The article is dedicated to the study of the main tendencies in the formation of the Ukrainian surname system in the conditions of contacting the Ukrainian language with other Slavic and non-Slavic languages. In particular, attention was given to the names of the Ukrainian anthroponimicons, which historically represented names-borrowing. Among them are Turkic, Jewish, German, Polish and Russian equivalents. During the analysis of the structural efficiency of these linguistic elements, the frequency of their use based on the number of carriers, the reasons for the process of interlingual interaction and their influence on the development of the Ukrainian anthroponimicon. The actual material of the study was the alternate names of the Middle of Dnieper Ukraine. The article outlines the perspectives of further research of nominal appellations with the basics-borrowings in connection with the necessity of establishing the evolution and internal organization of the Ukrainian language.

Key words: surname, anthroponimicon, personal name, borrowing, foreign language etymology, Middle of Dnieper Ukraine.